

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

KUR'AN MEÂLLERİ SEMPOZYUMU

-eleştiriler ve öneriler-

(I)

24-26 Nisan 2003

İZMİR

DÜZENLEYEN

Diyanet İşleri Başkanlığı

&

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ANKARA—2007

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları / 672
İlmi Eserler / 112

Tertip Heyeti:

Prof. Dr. Ömer DUMLU
Doç. Dr. Hüseyin YAŞAR
Yard. Doç. Dr. Mustafa ÖZEL
Araş. Gör. Dr. Muammer ERBAŞ
Araş. Gör. Ziya ŞEN

Redaksiyon

Dr. Ömer MENEKŞE

Tashih

Dr. Kıyasettin KOÇOĞLU
Dr. Faruk GÖRGÜLÜ
A. Osman PARLAK
H. Duran NAMLI

Dizgi & Grafik

Recep KAYA
Hüseyin DİL
İlker ÇALIŞKAN

Baskı

GURUP Matbaacılık
Tlf.: (0312) 384 73 44

2007-06-Y-0003-672
ISBN: 978-975-19-4115-2

© Diyanet İşleri Başkanlığı

Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı
Derleme ve Yayın Şubesi Müdürlüğü
Tel: (0312) 295 72 93 - 295 72 94 - Fax: (0312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

İSLÂM TARİHİNDE KUR'AN-I KERİM'İN TÜRKÇE'YE İLK ÇEVİRİLERİ

Prof. Dr. Mehmet ŞEKER*

GİRİŞ

Her ne kadar Kur'an Arap diliyle Hz. Muhammed (s.a.v.)'e indirilmiş ise de; İslâm'ı kabul eden Araplar dışındaki etnik grupların, soy ve milletlerin de Kur'an'ın ihtivâ ettiği bilgileri öğrenmeleri en tabii haklarıdır. Bu yüzden İslâm tarihinde; Arap olmayan ve Arapça bilmeyenler de Kur'an'ın içeriği hakkında bilgi elde etmişler ve bunun için de kendi ana dillerini kullanmışlardır. Nitekim, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması, anlamının kavranması ve manâsına nüfûz edilmesi için Arapça'dan başka dillere çevrilmesi dinen câiz görülmüştür. Bir başka deyişle, Kur'an'ın okunup anlaşılması için tercümesine hiç kimse karşı çıkmamıştır. Bu sebeple hemen hemen dünyanın bütün dillerine tercümeleri yapılmıştır. Kuşkusuz bu diller arasında Türkçe'yi de sayabiliriz.

Ancak, burada Türkler'in İslâm'la ne zaman karşılaştıkları sorusunun tarihçiler arasındaki tartışmalarına girmek istemiyoruz. Her ne kadar bu konudaki bilgiler kaynaklarda çok doyurucu ve açık değilse de, konuyu tartışanlar, Türkler'in İslâm'la tanışmasını Hz. Peygamber devrine kadar götürmektedirler.¹

İslâm tarihinde bize kadar ulaşan çok açık bilgilere göre, İslâm orduları Hz. Ömer zamanından itibaren Hazar bölgesi ve Mâverâünnehir'de Türkler'le komşu olmuşlardır. Bu tarihten itibaren Türkler'le temasın vukubulduğu düşünülmünce; Türkler'in Kur'an-ı Kerim ve İslâmiyet hakkında bilgi sahibi olmaya başladıkları söylenebilir. Bu durumda acaba Kur'an diğer dillere çevrildiği gibi Türkçe'ye ne zaman çevrilmiştir? Bu çeviri nasıl olmuştur? Söz konusu çevirilerden günümüze kadar gelen nüshalar var mıdır? İşte bu tebliğimizde bu sorulara cevap aramaya çalışacağız.

* Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

1 Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi* (Çeviri: Salih Tuğ), İstanbul 1993, s. 107; Aynı yazar, *İslâm Peygamberi* (Çeviren: Salih Tuğ), II, İstanbul 1950, s. 868; Zekeriya Kitapçı, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler*, İstanbul 1986, s. 12-14, 21-24.

I. KUR'ÂN-I KERİM'İN GÜNÜMÜZE ULAŞAN TÜRKÇE ÇEVİRİLERİ

İslâm medeniyetinin başında bulunan ve geniş İslâm coğrafyasına hâkim olan ilk Türk-İslâm devleti, kolları ile birlikte Selçuklular (1040-1302)'dir. Selçuklular devrine ait eserler arasında Türkçe Kur'an-ı Kerîm çevirilerine henüz rastlanmamıştır. Bunda İslâm medeniyetinin ilim dili olan Arapça ile sanat dili olarak kullanılan Farsça'nın Türkçe'ye hâkimiyetinin rolü olduğu söylenebilir.

Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe'ye çevirileri Selçuklu Devleti'nin dağılıştından sonra ortaya çıkan Anadolu beylikleri döneminde yapılmaya başlanmıştır. Türkçe yazılan büyük tefsirlerin ise Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan (1299) sonra yapıldığı görülmektedir.

Anadolu Beylikleri (XIII-XV. yüzyıl) devrinde genellikle Fâtîha, Tebâreke, Yâsin ve İhlâs gibi sûrelerin terceme ve tefsirleri yapılmıştır. Bunlara ilk örnek olarak h. 731/m. 1330 yılında tarihlenen Tebâreke tefsirini gösterebiliriz. Bu tefsir, Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa adına yazılmıştır.²

Beylikler ve Osmanlılar dönemi terceme ve tefsirleri ayrı bir çalışma ve araştırma konusu olduğundan biz burada bu konu üzerinde daha fazla durmak istemiyoruz. Burada öncelikle Selçuklular'ın dışındaki Müslüman-Türk devletleri veya diğer İslâm devletleri sahasında yapılmış ve örnekleri bize kadar ulaşmış olanlardan söz edeceğiz.

1. Kur'an'a Atıflar Yapan Türkçe Eserler

XII. yüzyıldan başlayarak geriye doğru gidildikçe, Türkçe'mize en eski Kur'an çevirisinin ne zaman yapıldığına dair bilgileri hatırlayalım. Bunlardan Anonim Kur'an tefsirine aşağıda değineceğiz. Burada ise Kur'an kültüründen yararlanarak ayetlerden ilham alarak onlardan atıflar yapan ve Türk-İslâm medeniyetine mührünü vuran eserleri ele alacağız.

XII. Yüzyıl Türk mutasavvıflarından Pîr-i Türkistan olarak anılan Hoca Ahmed Yesevî (öl. 1166) hikmetlerinin birinde; Kur'an'ın ve hadislerin Türkçe anlamını öğrenen âriflerin borklerini yere atarak gönüllerini açtıklarını şu mısralarla dile getirmektedir:

"Huşlamaydur âlimler sizni aygan Türkî'ni

"Âriflerdin eşitseng açar köngil mülkini

"Âyet hadis ma'nası Türkî bolsa muvâfik

"Ma'nâsığa yetgenler yerge koyar borkini"³

2 Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1961, s. 14; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 8; *Tarama Sözlüğü*, I-VI, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1963-1972, s. LXXIV-LVII.

3 Hayati Bice, *Hoca Ahmed Yesevî Divân-ı Hikmet*, Ankara 1993, s. 92; Yukarıdaki mısraların günümüz Türkçesiyle ifadesi şöyledir:

"Hoş görmemekte âlimler sizin dediğiniz Türkçe'yi

"Âriflerden işitsen açar gönül ülkesini,

"Âyet, hadis anlamı Türkçe olsa uygundur,

"Anlamına yetenler yere koyar borkünü..."

Bu mısralardan anlaşıldığına göre Hoca Ahmed Yesevî devrinde, ayet ve hadislerin Türkçe söylenip söylenmeyeceği üzerinde tartışmalar yapılmaktadır. Nitekim şu beyit bu durumu daha açık bir şekilde ortay koymaktadır:

**"Miskin zaîf Hâce Ahmed yetti puştunge rahmet
"Farsî tilini biliben hûb aytadur Türkîni"**⁴

Kaşgar Türkçesiyle söylenen bu beyti günümüz Türkçesi ile şöyle sadeleştirebiliriz:

**"Miskîn, zayıf Hoca Ahmed yedi ceddine rahmet,
"Farsça dilini biliriz, güzel söyleriz Türkçe'yi"**

Hoca Ahmed Yesevî ve "Hikmetler"inden söz açılmışken, "Dîvan-ı Hikmet'in muhtevasından Kur'an ayetlerinden hem iktibaslar yapıldığına, hem dolaylı olarak bunlara atıflarda bulunulduğuna işaret etmekle yetinelim.⁵

Hoca Ahmed Yesevî'nin çağdaşı sayılabilecek yine muhtemelen aynı bölgede yaşamış olan Edîb Ahmed Yükneki'yi hatırlamak gerekir. Bilindiği gibi Atebetü'l-Hakâyık adlı eserin müellifi olan Edîb Ahmed'in on ikinci yüzyılda yaşadığı kabul edilmektedir. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, Atebetü'l-Hakâyık, İslâmî Türk edebiyatının Kutadgu Bilig'den sonra yazıya geçirilmiş ve günümüze kadar gelebilen en eski ikinci eseri olarak bilinmektedir. Bu eserde, ahlâkî kuralların toplumda yerleştirilmesi hedeflenerek çok defa ayet ve hadislerle düşünceler desteklenmiş bulunmaktadır. Kaşgar Türkçesi ile kaleme alınan Atebetü'l-Hakâyık'ın kolaylıkla anlaşılabilmesi için de sade bir dil kullanılmıştır. Ortaya konulan düşüncelere bakılırsa bu eserin nasihat kitabı olduğu görülür. Nitekim, müellif eserinde; **"Kitâb'ı mev'ızalar hâlinde yazdım. Adım Edîb Ahmed, sözüm edeb ve nasihattir; vücûdum gider sözüm burada kalır; ...onun için işte bu Türkçe kitabı çıkardım."** demektedir.⁶

Eser muhtevasında yer alan ayet ve hadislerle, bu iki ana kaynağın İslâmî Türk edebiyatı alanında bu ölçüde kullanılmış ve yararlanılmış olması bakımından belki de ilklerinden sayılabildiği gibi, ayet ve hadislerin Türkçe çevirilerini yapmaya yönelik bize kadar gelme yolunu bulabilmiş en eski örnekleri arasında zikredilebilir.

Atebetü'l-Hakâyık'da görüldüğü gibi Uygur alfabesi ile yapılmış tam metin bir Kur'an tercümesi bulunamamakla birlikte, Edîb Ahmed'in eseri Uygur alfabesi ile yazılan Kur'an çevirilerine de örnek gösterilmektedir.⁷ Edîb Ahmed eserine; **"Tanrının Mehdi Hakkında"** bölümüyle başlarken daha ilk beytinde;

"İlâhî öküş hamd ayur men sanğa"

4 Hayati Bice, *age.*, s. 93.

5 Halil İbrahim Şener, "Yesevî Hikmetlerinin Kaynağı Olarak Âyetler Üzerine Bir Değerlendirme", *Ahmed-i Yesevî Hayatı Eserleri Tesirleri*, İstanbul 1996, s. 353-374.

6 Edîb Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-Hakâyık* (Reşid Rahmetî Arat), Ankara 1992, s. 99; Mehmet Şeker, "Edîb Ahmet Yükneki'nin Atebetü'l-Hakâyık'ına Göre İnsan ve Toplum Hayatı", *Ethem Ruhi Fiğlalı'ya Armağanı*, Ankara 2002, s. 307.

7 Muhammed Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi* (Salih Tuğ), İstanbul 1993, s. 108.

"*Senin rahmetiğdin umar men anğa*"⁸ demektedir. Günümüz Türkçesiyle;

"Tanrım, (dâima) sana çok hamdederim

"(dâima) *senin rahmetinden hayır umarım*"⁹ şeklinde ifade edebiliriz. Bu beytin anlamı düşünülünce sanki Fâtiha Sûresi'nin ilk ayetlerinin karşılığı olabileceği aklımıza gelir.

Devamında;

"*seniğ barlıñka tanukluk birür*

"*cemâd canvar uçgan yügürge*"¹⁰ mısralarının da İsrâ Sûresi'nin 44. ayetiyle;

"*seniğ birlikinğke delil arkagan*

"*bulur bir neğ içre deliller minğe*"¹¹ mısralarının da Bakara Sûresi'nin 164. ayetiyle karşılaştırılması mümkündür.

Atebetü'l-Hakâyık'ın Arapça metninin tıpkı basımında; çevirileri yapılan bazı ayetlerin metinleri de yer almaktadır. Bunlardan birkaç örnek vermek gerekirse; Reşit Rahmetî Arat'ın neşrini esas alarak şu ayetleri gösterebiliriz:

"*ölugdin tirig hem tirigdin ölüp*

"*çıkurur körür sen muni ked anğa*"¹²

Bu beyit *يخرج الحي من الميت ويخرج الميت من الحي* ayetinin¹³

"*tar erse kinğ erse bitildi ruzunğ*"¹⁴ mısralı da *نحن قسمنا بينهم معيشتهم في الحياة* ayetinin¹⁵ karşılığı gibidir.

"*hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak alevlenirse*

"*yumuşaklık suyunu serp ve ateşi söndür.*"¹⁶ şeklinde günümüz Türkçe'sine çevrilen beyit; *والكاظمين الغيظ والعافين عن الناس* ayetinin¹⁷ çevirisi olarak gösterilebilir.

"*senin malın, öbür tarafa geçirdiğin maldır;*

"*elinde tuttuğun (mal ise), senin için ancak hasrettir*"¹⁸ beyti de *ما عندكم باقى* ayetinin¹⁹ bir bölümünü karşılayabilir.

Atebetü'l-Hakâyık'ın mısraları arasında dolaşırken rastladığımız bu ayetlere atf,

8 Edib Ahmed, *age.*, s. 41.

9 Edib Ahmed, *age.*, s. 82.

10 Edib Ahmed, *age.*, s. 41.

11 Edib Ahmed, *age.*, s. 41.

12 Edib Ahmed, *age.*, s. 42/17-18; "Dirileri öldürdüğü gibi, ölüleri de diriltir, görürsün, bunu iyi bil."

13 Rûm, 30/19.

14 Edib Ahmed, *age.*, s. 65/315; "ister dar, ister geniş olsun rızkın yazılmıştır".

15 Zuhruf, 43/32.

16 Edib Ahmed, *age.*, s. 93/339-34.

17 Âl-i İmrân, 3/134.

18 Edib Ahmed, *age.*, s. 97/433-4.

19 Nahl, 16/96.

ima ve iktibasları daha da artırmak için eserin bütününe dönük bir çalışma yapmak gerekir. Bu tebliğimizin sınırları böyle bir çalışmaya şimdilik el vermemektedir.

Anlamını Kur'an ayetlerinden alarak eser verenler arasında, eseri bize kadar ulaşmış olan, İslâmî Türk Edebiyatının en eski ve henüz bir yenisi bulunamadığına göre ilk edebî örneği kuşkusuz Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i yer almaktadır.²⁰

"*XI. asır Türk kültürünün bir abidesi*" olarak vasıflandırılan Kutadgu Bilig'e hâkim olan ruha; büyük ölçüde İslâmî telâkkilerle Doğuda yaygın düşüncelerin yer aldığı bir ahlâkî öğretinin damgasını vurduğu ifade edilmektedir.²¹

Eser yazan Müslüman müellifler, yazdıklarına "Besmele" ile başlama geleneğini asırlarca sürdürmüşlerdir. Yusuf Has Hâcib de bu geleneğe uyanlardan ve Türkçe olarak yazdığı eserine "Besmele" ile başlayan ilk müslüman-Türktür denilebilir. Eserin manzum mukaddimesinin ilk beyitleri, Atebetü'l-Hakâyık'ta da görüldüğü gibi, Fâtıha Sûresi'nin başlangıç ayetlerinin Türkçe ifadesi olarak yorumlanabilir. "Her şeyden önce kâdir ve bir olan Tanrı gelir, sonsuz hamd ve senâ da ancak ona lâyıktır"²² karşılığı olan şu beyit dikkat çekicidir:

"ugan bir ba'yat ol kamuğda aza

"öküş hamd u öğdi angar ok sezâ"²³

Nitekim Kutadgu Bilig'in Kur'an-ı Kerim ayetleri ile ilgisi üzerinde duran çalışmalarda muhtelif beyitlerde hangi ayetlerin karşılığı bulunduğu dikkat çekilmiş ve farklı örnekler verilmiştir.²⁴

Kutadgu Bilig üzerine yapılan üç ayrı çalışmada Kur'an-ı Kerim ayetlerinin anlamlarının, ya doğrudan, ya da dolaylı Türkçe olarak verildiğini araştırmacılar belirtmektedirler:

Halil Ersoylu Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nde yayınladığı makalesinde, Kutadgu Bilig'in manzum mukaddimesinin ilk sekiz beytiyle asıl metnin ilk otuz üç beytinde, ayrıca sekiz beytinde Kur'an-ı Kerim'den ilhamlara örnekler vermiştir.²⁵ Sofuoğlu'nun çalışmasında altmış üç ayetten ilham alındığı;²⁶ Mehmet Kara'nın mütevazî eserinde de; Kutadgu Bilig'de altmış beyitte doğrudan ayetlerden ilham alınarak nazmen ifade edildiği gösterilmektedir. Ayrıca son eserde yirmi dört beyitte de ayet ve hadis-

20 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1923, s. 192.

21 İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul 1980, s. 5-10.

22 Reşit Rahmetî Arat, *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig II*, Çeviri, Ankara 1974, s. 3.

23 Reşit Rahmetî Arat, *age.*, I, İstanbul, 1947, s. 4/1.

24 Halil Ersoylu, "Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Âyetlerinden İlhamlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, Aralık-1981, İstanbul 1981, s. 17-41; Mehmet Kara, *Bir Başka Açından Kutadgu Bilig*, Ankara 1990, s. 23-24; 71-81; Cemal Sofuoğlu, "Kur'an ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'teki İzleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, İzmir 1989, s. 127-180.

25 Halil Ersoylu, *agm.*, s.17-41.

26 M.Cemal Sofuoğlu, *agm.*, s.127-180.

lerin müştereken anlamlarının ifade edildiğine işaret edilmektedir.²⁷ Biz burada yeniden örnek vererek uzatmak istemiyoruz.

Ancak XI. yüzyılda İslâm dünyasında ilim dili olan Arapça ile edebiyat dili olarak benimsenen Farsça'nın yanında yazı dili yani yazılı edebî eser ortaya koyacak ölçüde henüz işlenmemiş olan Türkçe'yi nasıl kullandığını şu ifadeleri ile anlatan Yusuf Has Hâcib'in cesareti, gayreti ve başarısı gerçekten takdîre şâyandır:

"Bu Türkçe sözü yaban geyiği gibi gördüm. Onu yavaşça tuttum, kandırarak kendime çektim. Okşadım, ısındırdım, (bana) çabuk gönül verdi. Yine de ara sıra ürüyor, korkuyor(du). Ele geçirdiğimce (bu) sözün (geyiğin) peşinden koştum; onun miski (bana) güzel kokular saçmağa başladı."²⁸

Bu sözlerinde Kutadgu Bilig yazarı Türkçe'yi ürkek, yabancı bir ceylana benzetmektedir. Onu sevip okşayarak kendine ısındırdığını, ehlileştiğini, onun da derhal güzel kokular saçmağa başladığını söylemesi, yazarın hem Türkçe sevgisini, hem de Türkçe'nin biraz emekle "ceylan güzelliğinde" eserler yazmağa elverişli bir dil olduğunun görüldüğünü belirtmiş olması dikkat çekicidir.

İslâmî kültür kaynaklarını bu kadar başarı ile kullanan Yusuf Has Hâcib kendinden önce çok gelişmiş olmasa da başka örnekleri görmüş müdür? Şimdi buna cevap arayalım.

2. Anonim Kur'an Terceme ve Tefsiri

Her ne kadar, Fuad Köprülü, Abdülkadir İnan, Zeki Velîdi Togan gibi araştırmacıların da belirttiklerine göre, günümüze kadar gelebilme ve bize ulaşabilme şansı bulan Kur'an'ın Türkçe çevirilerinin asıllarının XI. yüzyılın ilk yarısına ait oldukları kabul edilmekte²⁹ ise de, X. Yüzyılda Türk bölgesi Mâverâünnehir'in hâkimiyetini ellerinde bulduran Sâ mânâoğulları (h. 279-389/892-999) devrinde Kur'an'ın Farsça'ya tercüme ve tefsirinin yapıldığı bilinmektedir. Onuncu yüzyılın ortalarına kadar Kur'an-ı Kerîm'in, bütün olarak Arapça'nın dışında başka bir dile çevrilip çevrilmediği hususu tartışma konusudur.³⁰

Sâ mânâoğullarından Mansûr b. Nuh (350-365/961-976) tarafından teşkil edilen bir kurulca Kur'an-ı Kerîm'in Farsça'ya çevrildiği bilinmektedir. Bu çeviride Taberî tefsiri esas alınmıştır. Hatta Farsça çevirinin arkasına, Taberî Tefsiri'nin özeti de Farsça terceme olarak ilâve edilmiştir. Bu çeviri, aynı zamanda Türkçe çeviriye de esas olmuştur. Zîra, teşkil edilen bu kurulda Belh, Buhâra, Fergana ve İsbicâb gibi Türklerin ya-

27 Mehmet Kara, *age.*, s.23-44; s.71-81.

28 Reşit Rahmetî Arat, *age.*, Çeviri II, s. 475, beyit: 6617-6619.

29 Fuad Köprülü, *age.*, s. 192; Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri*, s. 8; Aynı yazar, "Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi", *Türk Dili Dergisi*, cilt: I, Mart-1952, sayı: 6, s. 14.

30 Abdülkadir İnan, *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri*, s. 7; Muhammed Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, s. 102.

şadığı bölgelerden bilginler de görev almışlardır. Zeki Velidi Togan, kurul üyeleri arasında bir İsbicâb (bugünkü Sayram), bir de Argu-Türk âlimi bulunduğunu kaydetmektedir.³¹

Nitekim Zeki Velidî, "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair"³² adlı makalesinde muhtelif yazma Kur'an nüshalarını değerlendirirken şu kanaatini ortaya koymaktadır:

"Bu nüsha Sâ mânîler zamanında bir heyet tarafından Taberî Tefsiri esasında vücûda getirilen Farsça satır arası Kur'an tercümesine tevâfuk etmekte ve ona dayanmaktadır. Her halde Türkçe tercüme de o Farsça ile aynı zamanda, Sâ mânîler devrinde dili Türkçe olduğunu bildiğimiz İsbicâb ve Meb'us şehirlerine nisbet edilen iki âlim de komisyon azası sıfatıyla zikredilmiştir."³³

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre merhum Z. V. Togan, Türkçe meâli bulunan eski Mushaf'ların dilinin Batı Türkistan (Argu lli) lehçesinde olduğunu tespit ederek, Türkçe meâlin aslının Sâ mânîoğulları zamanında yapıldığı kanaatini belirtmiş bulunmaktadır.

Kur'ân tarihi ile Türkçe Kur'an tercümeleri üzerinde araştırma yapanlar eski Kur'an çevirilerini başlıca iki grupta toplamaktadırlar:

1. Satırasını kelime kelime çeviriler,
2. Tefsire benzer ve hikâyeler ile genişletilen çeviriler.

İşte birinci gruptaki Türkçe çevirilerin Türkistan'tan Anadolu'ya kadar yapılan yeni nüshaları veya yeniden yazılanlarının esasını bu Sâ mânîoğulları zamanında yapılan çevirinin teşkil ettiğini düşünenlere hak vermek gerekir.³⁴

XII. yüzyılda Oğuz Türkçesinin yazılı mahsüllerinden günümüze intikal etmiş ilk örneklerinin Anonim Kur'an Tefsiri'nde görüldüğü belirtilmektedir. Leningrad Asya Müzesi'ndeki Anonim Kur'an Tefsiri'nin bir bölümünü ve eserin sözlüğünü yayınlamış olan Borovkov bu sözlüğe yazmış olduğu "Giriş"te, eserdeki Oğuzca etkilere şu değerlendirmeyi yaparak örnekler vermiş bulunmaktadır:

31 Zeki V. Togan, *Kur'an ve Türkler*, İstanbul 1971, s. 19.

32 *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cild: III, cüz: 1-2, 1959-1960, İstanbul 1960, s. 133-160.

33 Zeki Velidi Togan, *Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalar*, s. 135; Bu kurulda Türk üyeler bulunduğu na dair ayrıca bakınız: Abdülkâdir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri*, s. 8; aynı yazar, *Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi*, s. 130.

34 Zeki Velidi Togan, *Londra ve Tahran'daki Yazmalar*, s. 135; Aynı yazar, *Kur'an ve Türkler*, s. 12-20; Emel Esin, "Mushaf Hattatlığı ve Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Hakkında Türklerce Yapılan İlk Çalışmalar Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*; VIII/1-4, İstanbul 1984, s. 4; Muhammed Hamîdullah, *age.*, s. 109 vd; Janes Eckmann, "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi" (Rylands Nüshası), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1967*, Ankara 1989, s. 51-53; Abdülkâdir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri*, s. 9-11; Aynı yazar, *Eski Türkçe Üç Kur'an Tercemesi*, s. 13-14; Abdülkâdir Erdoğan, "Kur'an Tercemeleri'nin Dil Bakımından Değerleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: I, Ankara 1938, s. 47-51; Ahmet Topaloğlu, *Muhammed b. Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, I, İstanbul 1976, s. 1-5.

"Anonim Kur'an Tefsiri'nin bu ilk tercümesinin XII-XIII. yüzyıllar arasına girdiği ileri sürülebilir. Eser dil özellikleri bakımından d diline aittir. Ancak d sesi yanında y ve z seslerine de rastlanıyor: kudu (25b-2), kuzı (19-11), koyu (144-8) gibi. Bu türlü unsurlara "Kıyasü'l-Enbiya" ve "Revnâku'l-İslâm" da da rastlanır. Bu açıklamalardan hareket edilirse, eserde Oğuz-Türkmen an'anesinin etkisinden bahsetmek gerekir... ..Oğuz ve Türkmen unsurlarının etkisini bu devir içinde bir yenilik saymak gerekir. Bu durum Oğuz-Türkmen edebî dilinin eski kaynaklara dayandığı görüşünü de destekler. Eğer Zemaşerî'nin "Mukaddimetü'l-Edeb"inin bütün kopyaları da göz önünde bulundurulursa, o takdirde Oğuz-Türkmen edebî an'anesinin XI-XIV. yüzyıllarda Orta Asya'da çok önemli bir rolü olduğu kanısına ulaşılır."³⁵

Türk Dili Profesörü Zeynep Korkmaz, Borovkov'un "Anonim Kur'an Tefsiri"nde gösterdiği özelliklerinin hem Kaşgarlı'da çıkan sonuçları teyid ettiğini hem de Oğuzca'nın Orta Asya'da XII. yüzyıldan sonraki uzantısına ışık tuttuğunu belirtmektedir. Bu arada Anonim Tefsir'in dili üzerinde yapılan tercümelerin, yalnız Orta Asya Türk Dili tarihi bakımından değil, aynı zamanda Orta Asya Türkçesinin Anadolu Türkçesi ile olan bağlantısı bakımından da önemli olduğuna dikkat çekilmiş bulunmaktadır.³⁶

Nitekim satır arası kelime kelime çeviri geleneğinin Türkistan'dan Anadolu'ya geliş konusunda Abdülkâdir İnan "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notları" adlı makâlesinde kanaatini şöyle özetlemektedir:

"Eski "Osmanlıca" Kur'an tercüme ve tefsirlerinin Orta Asya Türkçe'siyle yapılan tercümelerle ilgisi olup olmadığı şimdilik çözülmesi güç bir meseledir. Bununla beraber satırasarı kelime kelime tercüme geleneğinin Orta Asya'dan geldiği kuvvetle tahmin edilebilir. Bu geleneği Moğollar'dan kaçıp gelen yahut Anadolu'ya Moğollar'la gelen Harezmi ve Horasanlı bilginler getirmişlerdir. Bütün bu tefsir ve tercümelerin en eskileri Selçuklular Devleti'nin dağılışından sonra kurulan Anadolu Beylikleri devrine ait olması manalıdır. Türk-İslâm Eserleri Müzesi'ndeki 73 numaralı eski Türkçe Kur'an tercümesi tarihiyle (h. 734/m. 1333) Anadolu'da yapılan İhlâs, Yâsin, Tebâreke tercümelerinin tarihleri de bu zamana tesadüf eder. Anadolu'da büyük tefsirlerin te'lif ve tercümesi galiba ancak XV. yüzyılda başlıyor."³⁷

II. H.IV/M.X. YÜZYILDAN ÖNCE TÜRKÇE KUR'ÂN ÇEVİRİLERİ

Bundan önceki bölümde ilk Türkçe Kur'an çevirilerinin onuncu yüzyılda yapıldığına dair görüş ve kanaatleri belirtmiştik. Ancak, burada bir adım daha atarak, bir soru sormak gerekir. Acaba, Sâmânoğulları'ndan Emîr Mansûr b. Nûh zamanında yapı-

35 A. K. Borovkov, *Leksika siedneziatskogo Tefsira XII-XIII. Vekov "Orta Asya Tefsiri Sözlüğü"*, Moskova 1963, XII-XIII'den Zeynep Korkmaz, *Badruddun Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara 1973, s. 48-49.

36 Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 49-50.

37 Abdülkadir İnan, "Kur'an'ın Eski Türkçe Çevirileri ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1960, Ankara 1988, s. 88-89.

lan Kur'an çevirisinin bir altyapısı yok muydu? Bir başka ifade ile, Türkler'in Müslümanlığı kabul etmeleri sürecinde ilk asırda Kur'an ayetlerinden hiç çeviri yapılmadı mı? Ya da Müslüman olan Türkler Kur'an öğrenimi ve kiraatı ile ya da Kur'an ilimleriyle meşgul olmadılar mı? Bu soruları cevaplandırmak suretiyle Kur'an'ın Türklerce ne zaman onların ilgi alanına alındığını ve onunla nasıl ilgilenildiğini anlamaya çalışalım.

1. Türkler'in Müslüman Oluşları ve Kur'an İlimleri

Girişte de belirttiğimiz gibi Türkler'le Müslüman Araplar'ın ilişkilerini; Hz. Peygamber zamanına kadar götüren araştırmacılar bulunduğu gibi³⁸ çoğunlukla Hazar bölgesine fetihlerin yapıldığı Hz. Ömer döneminde de başlatılan bulunmaktadır.³⁹ Fakat Râşid Halifeler Dönemi (m. 632-661) fetihlerinde İran ve Horasan ile Azerbaycan ve çevresine ulaşılmıştı. Fetihlerden sonra bu bölgelere çok sayıda müslüman yerleştirilerek buraların İslâmlaşmasını, daha sonraki fetihler için bölgelerde askerî üslerin kurulmasını ve bu yerlerin müslümanların yönetiminde kalmasını sağlamış oluyordular. Hem bu dönemde başlayan komşuluk ilişkileriyle, hem de Emevîler (m. 661-750) zamanında sürdürülen fetih politikası sonucu, Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde yaşayanlarla sıkı temasta bulunan müslüman Araplar'la Türkler'in birbirlerini tanıdıkları ve birbirleriyle temasta buldukları bilinmektedir. Asıl yakınlaşmanın Abbâsîler'in (m. 750-1258) iş başına gelişlerinde ve daha sonra vukû' bulan olaylar sebebiyle vücûd bulunduğu söylenebilir. Bu bakımdan daha önceleri ferdî veya ailevî ihtidâlar görülse de, daha çok Abbâsîler'in farklı ve daha çoğulcu yaklaşımları sonucu Türkler'in İslâmiyet'i samimi olarak benimsedikleri, özellikle dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren de kiteler hâlinde müslümanlığı kabul ettikleri görülmektedir.

Özellikle Abbâsîler döneminde askerî ve idarî kadrolarda görev alan Türkler'in İslâm dünyasının kaderinde çok önemli roller oynadıklarını tarihçiler nakletmektedirler. Ancak bu arada Fârâbî (870-950), İbn Sînâ (980-1037) ve Bîrûnî (973-1061) gibi Türk muhitinde yetişmiş âlimler arasında İslâm kültür tarihine damgasını vurmuş bir şahsiyeti de hatırlamak gerekir. Bu zat herkesin adını çocukluğundan beri bildiği Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturîdî'dir. Bilindiği gibi doğum yerine nisbetle kendisine Mâturîdî denmiştir. Mâturîdî, Türkistan'ın önemli şehirlerinden Semarkand'ın nahiyesidir. Ebû Mansûr Mâturîdî (863?-944)'nin gerek doğduğu ve yaşadığı bölgenin Türk coğrafyasında olması, gerekse eserlerinde kullandığı üslup ile muhtevası sebebiyle Türk asıllı bir bilgin olduğu ihtimali üzerinde durulur.⁴⁰ Türkler arasında tanınmış olması ve görüşlerinin, Türkler'in hâkim oldukları bölgelerde benimsenip yayılmış olması Mâturîdî'nin Türk kültür tarihi bakımından da üzerinde durulmasını gerektirir.

38 Muhammed Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 107; Zekeriyâ Kitapçı, *Hz. Peygamber'in Hadîslerinde Türkler*, s. 12-14, 23-24.

39 Hakkı Dursun Yıldız, *Türkler ve İslâmiyet*, İstanbul 1980, s. 7-8.

40 Bekir Topaloğlu, *Ebu Mansur el-Maturidî Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*, Ankara 2002, s. XIII, XIX.

Tefsir tarihçilerine göre Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtûrîdî, Kur'an-ı Kerîm'i baştan sona kadar Ehl-i Sünnet inancı açısından dirâyet metodu ile tefsir eden ve bu ekolün ilk tefsir kitabını yazmış olan bir müfessirdir. Mâtûrîdî, ortaya koyduğu inanç sistemini tefsire uygulayarak onu sağlam bir zemine oturtan ve kendi anlayışına göre açıklayan ilk Kur'an yorumcusu olarak nitelendirilmektedir.⁴¹ Mâtûrîdî "*Te'vilâtü'l-Kur'ân*" adlı tefsirinden ayrı bir de "*Kur'ân Risâlesi*" yazmıştır. Doğrudan Kur'an-ı Kerîm'le ilgili eserlerini Arapça olarak kaleme almasının sebebi, bildiği gibi, dönemin ilim dilinin Arapça olması ve bir çok ilim adamının eserlerini bu dille kaleme almalarıdır. Bu yüzden eserini devrinin geleneğine uyarak Arapça yazmış olmasından dolayı Mâtûrîdî'nin eseri ne yazık ki, Türkçe tefsirlerin ilk örneği olarak sayılamamaktadır. Ancak Türkler, Kur'an tefsirini yazmaya yaklaşık milâdî dokuzuncu yüzyılın sonlarında başlamışlardır dersek mübâlağa etmiş olmayız.⁴² Aynı zamanda her ne kadar Arapça yazmış olsalar da ana dilleri ile düşünüp, daha sonra yazıya geçirdikleri de düşünülebilir.

Bu arada, sadece tefsir alanında değil, diğer Kur'an ilimlerinde de öne çıkmış ve Kur'an ilimleri ile meşgul olan Türk asıllı bilginlerden söz edilebilir. Bunlardan biri, Kur'an kırâat ilmi kurucularından Ebû Müzâhim b. Yahya b. Artuk b. Hakan (h. 248-326/m. 862-937)'dir. Ebû Müzâhim, mütevâtir kırâatlar arasında sayılan Ali b. Hazma el-Kisâî'nin kırâatında güvenilir bir râvî olarak tanınmaktadır.⁴³

Hatıra gelen diğer bir isim de, râvî olarak da tanınan âlimlerden Ahmed bin Muhammed bin et-Tayyib el-Cürçânî'dir. Bu zâtın h. 98/m. 716'da Hz. Peygamber'in kabri karşısında kelime-i şehâdet getirerek İslâmiyet'i kabul eden ve Muhammed adını alan Sul-tigin'in torunlarından biri olduğu tahmîn edilmektedir.⁴⁴

Bu örneklerden anlıyoruz ki Türkler, Müslüman olduktan sonra Kur'an'la ilgilenmişler ve Kur'an'ı öğrenip okumakla yetinmeyip, Kur'an terceme ve tefsirleri ile meşgul olmuşlar ve diğer Kur'an ilimlerinde de kendilerini yetiştirmişlerdir. Bu meşgulliyet sırasında, şüphesiz ki Kur'an'ın Türkçe olarak anlaşılması yolunda da gayret gösterdikleri düşünülebilir.

2. İslâm Tarihinde Kur'an Âyetlerinin İlk Türkçe Çevirisi

Emevîler'in Mâverâünnehir ve Batı Türkistan bölgelerindeki fetihleri devam ederken Halife Hişâm b. Abdülmelik (724-743) tarafından Horasan valiliğine tayin edilen

41 Celâl Kırcâ, "Mâtûrîdî'nin Tefsîr-Tevîl Anlayışı ve Metodu, Ebû Mansûr Semerkandî Mâtûrîdî (963-944)", *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü* 14 Mart 1986, Kayseri, s. 55, 62.

42 Celâl Kırcâ, *agm.*, s. 51-69; Ahmet Coşkun, "İmam Mâtûrîdî'nin Rızıkla İlgili Âyetleri Tefsiri, Ebû Mansûr Semerkandî Mâtûrîdî (963-944)", Kayseri 1986, s. 165-166.

43 İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ* (Tahkik: Gotthelf Bergstraesser, Kahire 1351-1352/1932-1933), c.II, s. 320-321.

44 Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, İstanbul 1978, s. 160-161; Aynı yazar, "Mushaf Hattatlığı", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VIII, 1-4, İstanbul 1984, s. 1.

Cüneyd b. Abdurrahmân el-Mürri'nin h. 112/m. 730 yılında Semerkant Türgiş hakasını ile karşılaştığını ve aralarında özel bir konuşma geçtiğini Câhız "*Menâkıbu Cündî'l-Hilâfe ve Fezâilü'l-Etrâk*" adlı eserinde uzun bir rivayet olarak nakletmektedir.⁴⁵

Bu karşılıklı konuşmada soru cevap hâlinde Câhız'ın naklettiği bölümden özetlemeye çalışacağız:

Hakan, Cüneyd'e gönderdiği elçi ile içinde buldukları savaş ortamını hatırlattıktan sonra; kendisinin, "akıllı" ve "faziletli" aynı zamanda, "dinini iyi bilen bir kimse olduğunu" belirterek, "*dininizi tanıyabilmek için sana dinî hükümlerinize dair bazı şeyler sormak isterim*" diye haber göndermiştir. Güvenliği konusunda endişelenmesine gerek olmadığı konusunda da Cüneyd'e teminat veren Hakan, isterse adamları ile birlikte gelebileceğini ve buna karşılık kendisinin yalnız olacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Cüneyd ile Hakan kendi saflarından ayrılarak baş başa görüşüp sohbet etmişlerdir.

Bu görüşmede; Hakan'ın önce; "*zinâ eden bir kimse hakkındaki hükmünüz nedir?*" sorusuna Cüneyd, Nûr Sûresi'nin ikinci ayetini açıklayarak cevap vermiştir. Daha sonra da aynı sûrenin 4. ve 23. ayetlerini ilâve etmiştir.

Hakan'ın "*hırsız hakkındaki hükmünüz nedir?*" sorusunu cevaplarken de; Mâide Sûresi'nin 38. ayetini açıklamıştır. Arkasından da aynı sûrenin 45. ayetinin ilgili bölümünü eklemiştir.

Daha sonra, yalancı, kovucu ve saygısız kimseler hakkındaki düşüncelerini soran Hakan'a, Cüneyd, cevâbında yine Kur'an-ı Kerim'den Hucurât Sûresi'nin 6. ayetine dayanarak karşılık vermiştir.

Sohbetin uzun süre devam ettiğini ilgili rivayetten anlıyoruz. Sonunda; Cüneyd, Hakan'a; "*Siz hükümlerinizi akli cazip görüp görmemesine, fikir ölçünüz bakımından güzel olup olmamasına göre ayarlıyorsunuz. Biz ise peygamberlere tâbî olan, insanları aklımıza göre idareye kendimizi salâhiyetli bulmayan bir milletiz (ümmetiz). Çünkü, Allah, bize faydalı olan şeylerin iç yüzünü, hâdiselerin sırrını ve mahiyetlerini, semerelerini ve sonuçlarını bilir. İnsanlar ise bunu bilemezler. Her şeyin dış yüzüne göre hüküm verirler. Zira nice tedbirsiz kimseler kurtuluşa erdiği halde, nice ihtiyatlı ve tedbirli kimseler felâkete uğrarlar*" demiştir. Bunun üzerine Hakan ona; "*Sen, bundan daha değerli söz söylemedin. Bu sözünle kalbime derin bir kaygı attın*" karşılığını vermiştir.⁴⁶

İşte, son sözlerinde Cüneyd, Bakara Sûresi'nin 216. ayetini Hakan'a nakletmiştir. Hakan'ın etkilendiği söz, bu ayetin meâlidir.

45 Ebû Osman 'Amr b. Bahr el-Câhız, *Menâkıbu Cündî'l-Hilâfe ve Fezâilü'l-Etrâk, Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türkler'in Faziletleri* (Çeviren: Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 86-90; Muhtemelen bu karşılaşma h. 112/m. 730 yılında Türkler'in Semerkant'ı kuşatması üzerine vukû bulan Geçit Savaşı'nda olmuştur. Hakkı Dursun Yıldız, *Türkler ve İslâmiyet*, İstanbul 1980, s.22-23; Aynı yazar, "Cüneyd el-Mürri", *DİA*, VIII, s. 122-123; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, İstanbul 1988, s. 84-86.

46 Câhız, *age.*, s. 86-89; Zekeriya Kitapçı, *age.*, s. 84-86.

Yukarıda özetlediğimiz sohbette yedi sekiz ayet meâlini Türgiş Hakan'ı ile paylaşan Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî, tercüman kullanmadığına göre, Hakan'ın da Arapça bilmediği düşünülünce bu konuşmaların Türkçe yapılmış olması muhtemeldir. Dolayısıyla, konuşmayı dikkatle takip ederek, görüşlerini belirten Hakan ile Cüneyd Türkçe konuşmuş ve anlaşmış olmalıdırlar. Bu durumda Cüneyd'in Türkçe bildiğine hükmetmek gerekir. Cüneyd'in Türkçe konuşma ihtimalini artıran bir başka hususu da değerli meslektaşım Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı'nın "*Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtonları*" adlı eserinden öğreniyoruz. Bu eserde belirtildiğine göre, Cüneyd'in annesinin bir Türk hakani ile evli olması Cüneyd'in Türkçe bildiğinin anlaşılması bakımından dikkat çekicidir.⁴⁷

Bu sohbette söz konusu edilen ayetlerin Türkçe olarak çevrilmiş olması, tarihî kayıtlarımıza göre, bize kadar henüz ulaşamamış bir başka metin ve kayıt olmadığı, bulunmadığı düşünülürse, Kur'an ayetlerinin her ne kadar Câhız tarafından Arapça nakledilmiş olsalar da sohbet sırasında Türkçe'ye çevrilen ilk örnekleri olarak kabul edilebilir. Bu tarihî sohbet, bize aynı zamanda Türkler'in daha müslümanlığı kabul etmeden önce de Kur'an'a ve onun söylemlerine ilgi duyduklarını da söylememize imkân vermektedir.

SONUÇ

Türk milletinin İslâmiyet'i ister ferdî, ister millet olarak kabullerinden sonra, sadece askerî ve idarî alanda değil, kültürel alanda da bu dinin hizmetinde oldukları görülmektedir. Elimizdeki kaynaklar, ne yazık ki, Müslümanlığı kabul eden ilk Türkler hakkında yeterli bilgileri ihtivâ etmedikleri için, ilk Kur'an çevirilerinin de Türkçe'ye ne zaman yapılmaya başladığını tam olarak söylememiz mümkün olamamaktadır. Eldeki örnekler Kur'an-ı Ker'im'in Türkçe çevirilerinin onuncu milâdî asırda yapılan terceme-ye dayanılarak yapılmış eserler olduğu hususunda ittifak etmektedirler.

Ancak, bu milâdî onuncu yüzyıldan önce Kur'an'ın bütününün veya Kur'an ayetlerinin Türkçe'ye çevrilmediği anlamına gelmez. Her şeyden önce, Arapça'yı öğrenen Türk bilginler, sadece Kur'an ilimleri ile ilgilenmemişler, belki de aynı zamanda onu çevrelerindekiyle anlatırlarken veya Türk öğrencilerine öğretirlerken Türkçe'ye çevirerek anlatmış ya da öğretmişlerdir. Ne yazık ki, şimdilik bu konuda herhangi bir tarihî belgeye sahip bulunmamaktayız.

Bu arada, şunu da belirtmeliyiz ki, bu alanda yapılacak yeni çalışma ve araştırmaların, tarih sayfalarında, satır aralarında bizlere daha ilginç ve orijinal bilgi ve belgele- rin saklı olduğunu göstereceğini de hatırlatmak gerekir.

47 Zekeriya Kitapçı, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtonları*, Konya 1995, s.48.